

BIEKORF - WESTVLAAMS ARCHIEF

DAT IS EEN LEER- EN LEESBLAD VOOR ALLE VERSTANDIGE
VLAMINGEN GESTICHT DOOR GUIDO GEZELLE IN 1890

71e Jaar

3-4

Lente- en Grasmaand 1970

LEGENDEN ROND AARTSHERTOGIN ISABELLA EN HET BELEG VAN OOSTENDE

DE KLEURNAAM IZABEL IN DE ETYMOLOGIE

De kleurnaam *izabel* (izabelkleurig; fr. couleur isabelle) hangt samen met de meisjesnaam *Isabella*, de romaanse (oorspr. provençaalse) wisselvorm voor *Elisabeth*. Zo wordt algemeen aangenomen. De vorm *Isabel* — in Frankrijk en de Nederlanden ook *Isabeau* — kende vanaf de 13e eeuw een grote verspreiding in Spanje, Frankrijk en Engeland. Onze aartshertogin Isabella Clara Eugenia, dochter van de Spaanse koning Filips II en gemalin van de aartshertog Albrecht van Oostenrijk, tekende *Isabel*, maar verschijnt als *Elisabeth* in het latijnse randschrift van de munten, terwijl ze ook als *Isabella* in zegelteksten voorkomt.

De moderne etymologie aanvaardt algemeen dat de kleurnaam *izabel* (een soort geel, of *beige*, of *chamois*), die ook tot de franse, engelse en duitse woordenschat behoort, van de vrouwennaam *Isabella* werd afgeleid. Waar en wanneer? De historie moet hier een woord meespreken.

De etymologische behandeling van *izabel* heeft haar eigen, enigszins bewogen geschiedenis.

Omstreeks 1800 komt een anekdote in omloop die het verband kleurnaam > persoonsnaam wil uitleggen. De kleurnaam zou ontstaan zijn bij het beroemde beleg van Oostende (1601-1604), waar de aartshertogin Isabella in persoon de Spaanse troepen kwam inspekteren en aanwakkeren. Haar vastberadenheid om de stad op de Staten te veroveren sprak ze uit in de gelofte « niet van hemd te veranderen zolang de stad niet was ingenomen ». De lange duur van het beleg had voor gevolg dat het hemd van de aartshertogin er « vergeeld » uitzag toen ze eindelijk, na de overgave van de stad, schoon linnen aantrok. Die ongewone geelachtige tint werd naar de vorstin *couleur Isabelle* genoemd.

Belangrijk is hier de vaststelling dat die anekdote voor het eerst in de literatuur opduikt twee eeuwen na het beleg van Oostende.

Die anekdote van begin 1800 is een schlager geworden. Vooral na 1830, toen de Aartshertogen in onze nationale geschiedenis werden geïntegreerd. Heden nog wordt die pittoreske gelofte van Isabella gaarne aangehaald om de lange duur van het beleg van Oostende te illustreren. En om de kleurnaam uit te leggen.

De wetenschappelijke etymologie heeft intussen, op grond van historische documenten, aartshertogin Isabella en Oostende definitief uitgeschakeld. Wel wordt de afleiding kleurnaam > persoonsnaam algemeen behouden. De nieuwe naamdraagster die ervoor wordt ingezet is niemand minder dan de betovergrootmoeder van de aartshertogin, met name Isabella de Katholieke (alias Isabella van Kastilië), echtgenote van Ferdinand van Aragon. De naam van deze Isabella is historisch verbonden met de verdrijving van de Moren uit Spanje en de inneming van Granada in 1492. Bij het beleg van deze laatste Moorse stad zou koningin Isabella, die de eerste tocht van Columbus heeft gefinancierd, ook de gelofte hebben gedaan zich niet te verschonen totdat Granada gevallen was.

Het beleg duurde negen maanden : genoeg om haar hemd de kleur te geven die alleen met haar doorluchtige naam kon worden uitgedrukt...

Etymologie en legende zijn, men hoort het, in heel dat izabel-geval ten nauwste verbonden. De ontwikkelingsgang van de legende kunnen we al volgt samenvatten.

Vóór 1800 is de anekdote Isabella-Oostende volstrekt onbekend, hoewel er over het beleg van Oostende — het beruchte « Nieuwe Troye » — een overvloedige eigentijdse literatuur bestaat (1).

Opmerkelijk is ook dat die anekdote bij haar eerste verschijnen de verklaring van de kleurnaam inhoudt.

De eerste verteller van de « Oostendse » anekdote is de Engelse historicus en publicist Isaac D'Israeli (1766-1848) in het in 1817 gepubliceerde en in 1823 herdrukte deel III van zijn *Curiosities of Literature* (2). Het dubbeltje gaat aan 't rollen. In 1829 deelt A. Dinaux van Valenciennes de anekdote mede in zijn *Archives du Nord* (I 236). De bewerkers van de 8e uitgave (Rijsel 1832) van het *Dictionnaire Historique* van de Feller hebben de anekdote van Isabella-Oostende in de biografie van de Aartshertogin tussen haakjes bijgevoegd. Ze voegen

(1) Een volledige bibliografie bij J. de Saint-Genois, *Le château de Wildenborg ou les mutinés d'Ostende* II 194-197 (Brussel 1846). De auteur heeft de Isabelle-anekdote in zijn verhaal niet opgenomen.

(2) *Brewer's Dictionary of Phrase and Fable*, ed. Cassell 1954, p. 496. — Over de uitgaven van *Curiosities of Literature*, zie *Dict. National Biography* V 1023.

er echter aan toe dat die hemdhistorie ook in de Spaanse traditie van koningin Isabella voorkomt (3).

Wanneer Wolf in 1843 de Oostendse sage van de « Isabellenfarbe » uit de volkmond (« *mündlich* ») optekent, horen we in zijn versie niets meer dan de weerklank van de literaire anekdote (4).

Gedurende de volgende jaren verovert de legende haar passende plaats in de toponymie van Oostende : immers de herberg *Prins Albertus* ofte *Albertus en Isabella* in het aanpalende Mariakerke is een getuige van de dure eed van de vorstin, men toont er de kamer waar Isabella de hemdgelofte heeft uitgesproken... Zo leert ons in 1861 Eugène Bochart in zijn zeldzaam repertorium van de straten van Oostende (5).

Als eerste en brutale spelbreker van die Oostendse geluksdroom doemt de grote Littré op, die anno 1883 bij de behandeling van de kleurnaam *isabelle* de anekdote van de aarts-hertogin aanhaalt om ze als een waardeloze « *historiette* » te verwerpen.

Inmiddels had reeds in 1839 Florian Frocheur een originele versie gepubliceerd die misschien was uitgedacht om het wat triviale hemd van de vorstin der Nederlanden te vervangen door haar nobeler paard. In het Museum van Brussel staat vanaf 1838 het opgezette paard ten toon dat door de aarts-hertogin werd bereden bij het beleg van Oostende en bij haar intrede in Brussel. Een andalusisch paard, eigenlijk het paard « *qui, par sa nuance, a donné le nom à la couleur Isabelle* ». Dit paard droeg weleer een zadel dat versierd was met diamanten en robijnen voor een waarde van 200.000 florijn. Aldus Frocheur (6). Dit tastbare izabelkleurig museum-paard van de vorstin heeft het succes van haar literaire hemd niet kunnen aantasten. De archeologie was alstoen verreweg de mindere van de literatuur.

(3) Is die verwijzing naar koningin Isabella en Granada alleen een gissing van de Rijkselse uitgevers? De Parijse Fellereditie van 1834 neemt de Isabella-anekdote niet over. — In de Spaanse literatuur over het beleg van Granada (voor zover die in ons bereik lag) vonden we geen spoor van een gelofte van koningin Isabella.

(4) J.W. Wolf, *Niederländische Sagen* 201-202 (Leipzig 1843).

(5) E. Bochart, *Ostende à la main. Dictionnaire historique des rues, places, monuments* 133 (Brussel 1861).

(6) *Messageur des sciences historiques* 1839, p. 349. — In hetzelfde Museum van Brussel (alsdan het oude Hof) stond ook het opgezette moravisch paard dat aartshertog Albrecht bereden had bij het beleg van Oostende. Dit paard, dat er in volle borst onder zijn ruiter geschoten werd, kreeg een grafschrift dat heden in het Museum van de Hallepoort bewaard wordt. Zie de Kataloog « Oostende 1000 » (1964), nr. 260.

(7) De Oostendse anekdote wordt overgenomen door de *Biographie Universelle* in 1845; door V. Derode in 1848 (*Histoire de Lille* II 87); door de *Allgemeine Deutsche Biographie* in 1881 (XIV 611); door Ch. Piot in 1889 (*Biographie Nationale* X 16).

En toch zijn het archeologen die in 1887 Isabella van Oostende als etymologisch onbruikbaar hebben afgedankt. Uit archiefteksten, door Gay en Havard bovengehaald, blijkt immers dat klerstoffen in *couleur d'isabelle* in de handel waren in 1595, d.i. vijf jaar vóór de aankomst van Isabella in de Nederlanden en zeven jaar vóór het begin van het beleg van Oostende. De kleurnaam *isabelle* is reeds een erkende naam in de jaren 1590; teksten betr. klerstoffen en klederen in *couleur isabelle* uit 1607-1609 komen de opgang bevestigen van een modekleur die tot 1640 zal aan bod blijven (8).

Gay, de grote archeoloog van Bourges, en Havard, zijn Parijse kollega, « restitueerden » welgemeend aan koningin Isabella van Kastilië hetgeen ze aan de kleindochter van haar grote kleinzoon, Keizer Karel van Habsburg, hadden ontnomen. Het hemd uit de etymologiserende anekdote werd verplaatst in de tijd naar 1492, in de ruimte naar Granada. Deze noodoplossing wordt in de bekende Franse etymologische woordenboeken van W. von Wartburg (1952; FEW IV 818) en Dauzat² (1969) overgenomen.

De Engelse lexikografie kwam in 1901 de vaststelling van Gay en Havard bevestigen. Onder het trefwoord *isabel* in het grote Oxford Dictionary (V 499) maakte Murray een tekst bekend waaruit blijkt dat koningin Elisabeth van Engeland reeds in het jaar 1600 een kleed in *Isabella-colour* droeg (9). Murray, en na hem Brewer, konstateren de onhoudbaarheid van de Oostendse anekdote en nemen hun toevlucht tot de Isabella van Granada om de kleurnaam thuis te brengen. Met een zekere aarzeling, die nog in 1966 door Prof. Onions zal worden gedeeld (10).

Bij ons was Edward Vlietinck, de onvolprezen geschiedschrijver van Oostende, de eerste die, in 1897, de anekdote van de Isabellakleur in verband met zijn stad als een legende bestempelde (11). In feite denkt hij hetgeen zijn stadsgenoot

(8) Zie de teksten in Bijlage. — Deel I van Victor Gay, *Glossaire archéologique* verscheen te Parijs in 1887. De postume uitgave van deel II (bezorgd door H. Stein), waarin trefwoord *Isabelle*, verscheen eerst in 1927. In feite is de tekst uit 1600, door Murray gepubliceerd in 1901, de eerste doorslaande tekst die voor de filologische studie bruikbaar was. Hoewel de archeoloog Havard, reeds in 1887 uit zijn teksten van 1607-1609 terecht afleidde dat de kleurnaam niet kon samenhangen met de Isabella van het beleg van 1601-1604.

(9) J.A.H. Murray, *A New English Dictionary on Historical Principles V* (1891) 499. (Vanaf de herdruk van 1933 is de titel : *The Oxford English Dictionary*).

(10) C.T. Onions. *The Oxford Dictionary of English Etymology* (1966). De auteur haalt geen anekdote meer aan: de kleurnaam is zeker afgeleid van de persoonsnaam, doch de direkte bewijsplaats ontbreekt, zo noteert Onions.

(11) E. Vlietinck, *Het oude Oostende* 295 (Oostende 1879). — Vgl. de mededeling in Biekorf 1953, 220.

Prof. Vercoullie in 1925, onomwonden zal uitspreken : dat de anekdote van de hemdgelofte werd uitgevonden om de kleurnaam uit te leggen (12).

De redacteuren van het Woordenboek Ned. Taal (VI 2262) halen in 1912 de Oostendse overlevering aan, doch met een kritische verwijzing naar de *Isabella colour* uit 1600 (in Oxford Dictionary, boven aangehaald). Bij Franck-van Wijk (1912) is dit gegeven nog niet opgenomen.

In zijn verdienstelijke bundel « Vijf glanspunten uit de geschiedenis van Oostende » (1962) geeft Ary Sleeks (K. Seys) een uitvoerige beschrijving van het beleg. Zoals Vlietinck noemt hij de gelofte van de aartshertogin een legende, echter met de onvoorzichtige kommentaar dat die legende « het ontstaan heeft bezorgd aan *la couleur Isabelle* ».

Uit de late 16e-eeuwse (en etymologisch nog niet verklaarde) kleurnaam « *couleur isabelle* » is gedurende de Romantiek de legende van de aartshertogin en haar Oostendse gelofte geboren. Die legende is uitgesproken etymologiserend. De anekdote vindt aanvankelijk een dankbaar gehoor in de (romantische) geschiedschrijving en filologie. Totdat meer licht opging uit Franse en Engelse archiefteksten. Alleen de Duitse filologen bleven met hun « *Isabellafarbe* » bij de Oostendse *Isabella* stagneren (13).

Literair bekeken is de legende natuurlijk aantrekkelijker en poëtischer dan de filologie. De legende heeft haar eigen bestaan en bestaansrecht. In het leesboek « Vlaanderen-Volkskundig leesboek voor de lagere scholen », uitgegeven te Groningen in 1931, levert de *Isabellakleur* de stof voor een (niet al te gelukkige) fantasie van vijf bladzijden op de Oostendse gelofte van *Isabella*. Dit anonieme kortverhaal is geïllustreerd met twee houtsneden van Fr. Cantré (14).

Het sakrale van *Isabella's* gelofte moet Michel de Ghelderode hebben aangetrokken. In een kort artikel over het beleg van Oostende, verschenen in 1949, schijnt hij te prelude-

(12) Etymologisch Woordenboek der Nederl. taal³ (Gent 1925). — Volgens de uitgevers van de nieuwe Dauzat (1969) is de kleurnaam *isabelle* mogelijk uit het Arabisch af te leiden.

(13) Weigand-Hirt, *Deutsches Wörterbuch*⁵ (Giessen 1909). Onveranderd behouden in Gr. Brockhaus (1954 ; V 741) en in *Das Grosse Deutsche Wörterbuch* van Bertelsmann (1966 ; ed. G. Wahrig). — Ook de Franse archeoloog M. Leloir heeft in de nieuwe editie (1961) van zijn *Dictionnaire du Costume de anekdote-uitleg* van de eerste uitgave (1951) onveranderd gelaten. De internationale verspreiding van dit werk verzekert nog voor lange tijd de traditionele uitleg van de kleurnaam.

(14) Groningen, Noordhoff, 1931. De samenstellers van dit leesboek zijn : Paul van Ipenburg, Diet Kramer, P.J. Meertens, J. Waterink, Anne de Vries, Daan Deken, D. Wouters e.a.

ren tot ergens een dramatische uitbeelding van het thema (15). De aartshertogin doet haar « zonderlinge en gewaagde » gelofte in het paleis te Brussel. Wanneer ze « drie jaar en drie maanden later » de gevallen stad gaat bezoeken, dankt ze de hemel omdat ze eindelijk van hemd mag veranderen. Haar entourage heeft dan de onbepaalbare kleur van het magische linnen « couleur Isabelle » genoemd, uit hoffelijkheid en verering voor de vorstin. Tot zover de voorstelling van de Ghelderode.

De Oostendse anekdote zou zelfs in onze dagen opstijgen naar de wereld van het sprookje. In 1968 verscheen te Londen het werk van Grant Uden : *A Dictionary of Chivalry*. Op blz. 131 van dit door Pauline Baynes prachtig geïllustreerde boek prijkt Isabella in woord en in kleurprent, en met het passende tikje humor dat bij haar legendarische gelofte behoort.

Een element uit onze 19e-eeuwse Oostendse anekdote verdient nog een bijzondere vermelding.

Het beleg van Oostende heeft feitelijk geduurd van 5 juni 1601 tot 20 september 1604, d.i. een duur van drie jaar en drie-en-half maand. In de geschiedschrijving van het beleg wordt de duur gewoonlijk afgerond op drie jaar ofwel op drie jaar en drie maand. Bruzen la Martinière stelde echter reeds vast in 1736 dat sommige auteurs « op belachelijke wijze » het getal drie gingen aandikken en schreven van « drie jaar, drie maanden en drie dagen » (16). De anekdote heeft meestal een van deze kronologische varianten overgenomen. Enkele auteurs vinden echter die duur voor de hemdgelofte al te lang en reduceren Isabella's experiment tot 8 maanden (1829), terwijl een jongere versie uit 1896 weet te zeggen dat Isabella haar gelofte heeft gedaan op het einde van het derde jaar en aldus wat schappelijker het hemd ononderbroken heeft gedragen gedurende drie maanden en drie dagen (17).

De kleurnaam *isabelle* — voor het eerst vastgesteld in 1595 — is tot op heden bekend gebleven in het frans en het engels, het Duits en het deens, het spaans, italiaans en portugees. Oorspronkelijk gezegd van klerstoffen (serge, satijn, fluweel) wordt de term overgedragen op het paard. Het izabelpaard is bleekgeel, bijna wit, duidelijk geel echter in manen en in staart ; het is zwart getekend aan de voeten en heeft dikwijls een donkere streep over de rug en schouders (18).

De kleurnaam is doorgedrongen in de plant- en dierkunde :

(15) Journal de Bruges, 15 januari 1949.

(16) Bruzen la Martinière, Le Grand Dictionnaire Géographique VI-1 (Den Haag-Amsterdam 1736).

(17) Magasin Pittoresque 64 (1896) 348.

(18) Gr. Larousse 1962 (VI 234).

sommige vogels, vissen en schelpen dragen die kleurnaam, voor Amerika noemt Webster (1966) zelfs een mooie *Isabella* vlinder (Isia Isabella). De bloemisterij legde ook beslag op de naam. In een Delfts Tulpenboek uit de eeuw van de tulpomanie (ca. 1670) wordt een *Isabella-tulp* afgebeeld (19).

Het laatste woord komt hier echter toe aan onze vogelliefhebbers. Een spiegel van de huidige welvaart is o.m. de bloeiende hobby van de kanariëkweek. En de taalverrijking in de daarbij behorende kleurnamen. De Tentoonstelling van kleur- en siervogels te Brugge in 1957 bood aan de bezoeker een merkwaardige kollektie kanaries in de volgende izabel-gamma (beschreven in de gedrukte kataloog): goudizabel, zilverizabel, oranje-, oranjerood-, roodizabel en roodizabel schimmel...

Deze vitaliteit van de kleurnaam is een waarborg te meer voor het voortleven van de populaire legende van Isabella en het beleg van Oostende.

A. Viaene

BIJLAGE

DE OUDSTE BEWIJSPLAATSEN VAN DE KLEURNAAM ISABELLE

1595 Parijs. — « Pour deux tiers serge de Fleurance, couleur d'isabelle, pour faire ung bas de chausse à 4 escus l'aune ». Uit een rekening in Arch. Nationales, bij Gay II 49.

1599 Parijs. — « Un cottillon de satin de couleur d'isabelle, découpé à un bandage découpé à feuilles de chesne, chamarré de passement d'argent, garny de petites rozettes d'argent et soye vert, doublé de tafetas incarnat, prisé 10 escus ». (Gay II 49). — Dit kostelijk kledingstuk komt voor in de inventaris (sterfhuis) van Gabrielle d'Estrées, de favoriete van koning Hendrik IV.

1600 Londen. — De inventaris van de kleerkamer van koningin Elisabeth vermeld o.m.: « Item, one rounde gowne of Isabella-coulour satten... set with silver spangles ». De bron van Murray in OED is de historisch-archeologische uitgave van John Nichols (1745-1826): *Progresses and Public Processions of Queen Elisabeth*. Dit werk verscheen eerst in twee delen te Londen in 1788. De herdrukken van 1821 en 1823 zijn dieldelig. Bovenstaande tekst komt voor in deel III, p. 505 van de uitgave van 1823. Over dit werk zie Dict. Nat. Biography XIV, 448. Vgl. ook J. Herbillon, *Éléments espagnols en wallon et dans le français des anciens Pays-Bas* 86-87 (Luik 1961).

[1601-1604: *Beleg van Oostende*].

1607 Bordeaux. — Bij de lakenkoopman Grégoire Beaumon zijn voorhanden « raz (serges) de Montauban couleur isabelle, à 35 sous l'aune ». Bij H. Havard, *Dict. de l'Ameublement* III 52 (Parijs 1887).

1609. — In een tornooi te Turijn was de graaf de Vische gekleed « de couleur isabelle et de gris ». Havard, *ibidem*.

1660. — « Isabelle, couleur, f. Color de camuça »: in « Tesoro de las dos lenguas española y francesa » van Caesar Oudin; gedrukt te Brussel in 1660 door Jan Mommart.

(19) E.H. Krelage, *Bloemenspeculatie in Nederland* 134 (Amsterdam 1942).